

КЕНЕСБАЙ АЛЛАМБЕРГЕНОВТЫҢ «ДӘРЬЯ ТАРТЫЛҒАН ЖЫЛЛАР» РОМАНЫНДА ГИДРОНИМЛЕРДИ ЖАСАҰШЫ АПЕЛЛЯТИВЛЕР

*Мамбетова Гулназ Жаксымуратовна, Әжинияз атындағы
НМПИ Гуманитар ҳәм жәмийетлик пәнлерди аралықтан
оқытыў кафедрасы доценти, ф.ф.ф.д., (PhD)*

APPELLATIVES FORMING HYDRONYMES IN KENESBAY ALLAMBERGENOV'S NOVEL «THE YEARS WHEN THE RIVER FROZEN»

*Mambetova Gulnaz Jaksimuratovna, Associate Professor of the
Department of Distance Learning of Humanities and Social
Sciences, NSPI named after Ajiniyaz, Doctor of Philosophy
(PhD)*

<https://orcid.org/0000-0001-7656-1187>

gulnaz.mambetova.76@mail.ru

АПЕЛЛЯТИВЫ, СОЗДАЮЩИЕ ГИДРОНИМЫ В РОМАНЕ КЕНЕСБАЯ АЛЛАМБЕРГЕНОВА «ГОДЫ, КОГДА РЕКА ЗАСТЫВАЛА»

*Мамбетова Гулназ Жаксимуратовна, доцент кафедры
дистанционного обучения гуманитарных и социальных
наук НГПИ имени Ажинияза, доктор философии (PhD)*

Аннотация. Мақалада К.Алламбергеновтың «Дәрья тартылған жыллар» романында қолланылған суў объектлери атамалары анализленген. Қарақалпақ тилиндеги жергиликли аймақ халқының тилине тән гидронимлер, миллий әдебий тилге тән болған гидроним апелляциялардың берилиўи лингвистикалық аспектте үйренілген.

Таяныш сөзлер: ономастика, топоним, гидроним, апелляция, көркем шығарма тили.

Аннотация. В статье анализируются названия водных объектов, использованные в романе К.Алламбергенова «Годы, когда река застывала». Гидронимы, характерные для языка местного населения в каракалпакском языке и употребление гидронимов-апеллятивов, характерных для национального литературного языка, были изучены с лингвистической точки зрения.

Ключевые слова: ономастика, топоним, гидроним, апелляция, язык художественного произведения.

Abstract. The article analyzes the names of water bodies used in K.Allambergenov's novel "The years when the river frozen". In the Karakalpak language, hydronyms specific to the language of the local population, hydronym appeals specific to the national literary language, have been studied from a linguistic point of view.

Key words: onomastics, toponym, hydronym, appellative, language artistic work.

КИРИСИЎ

Қарақалпақстан аймағында гидронимлер оғада көп. Гидронимика – бул топонимлердин айрықша, үлкен топарларынан бири. Гидронимлер өзиниң пайда болыуы бойынша тәбийий формада хәм жасалма, адам баласының мийнетлери, қол күши менен де дөретилген болыуы мүмкин. Олардың дөретилиуінде, хәр түрли болып аталыуында әлбетте, сол халықтың басып өткен жолы менен тиккелей байланыслы. Бул ҳаққында М.Қурбанов төмендеги пикирлерди билдиреди: «Топонимикалық изертлеулерде тарийх илиминиң дереклеринен орынлы пайдаланыуымыз керек. Жәмийет тарийхында болып атырған социаллық-сиясий өзгерислер үлке топонимикасына тәсир етеди. Топонимика тарийх, этнография илимлери ушын көп мәселелерди шешиӯде қосымша дерек ўазыйпасын атқарады» [1.82]. Олар аўызеки сөйлеу тилинде, көркем шығармалар қурамында, фольклорлық шығармалар тилинде де көппе ушырасады. Әсиресе, көркем шығармалардың тилинде ўақыяның кайсы аймақта болғанлығын, оның барысы, персонажлар, қахарманлардың хәрекетиниң желисин гидронимлик апеллятивлер арқалы да көриӯге болады. Сонлықтан қарақалпақ фольклоры, яки жазба әдебият ўәкиллери шығармаларының тиллик өзгешелигине итибар қаратқанымызда, мейли ол қайсы жанрда болмасын дерлик көпшилигинде персонаж яки қахарманлардың мөкан түсинигин бериӯде де, тәбиятын сүүретлеӯде, әлбетте, суў объектлериниң атамаларынан пайдаланғанлығын ушыратамыз.

МЕТОДОЛОГИЯ

Мақаланы жазыӯда сыпатлама, яғный шығарма қурамында берилген гидронимлерге тарийхый-лингвистикалық аспектте анализлениуи менен бирге салыстырмалы-тарийхый методтан – басқа тил бирликлерине, гидронимлердин мәнилик түрлерине, келип шығыуы бойынша этимологиялық тәреплерине итибар қаратылды. Гидронимлердин компонентлериниң семантикасын ашып бериӯде компонентлик анализ сыяқлы методлардан пайдаланылды.

НӘТИЙЖЕЛЕР ХӘМ ТАЛҚЫЛАЎЛАР

К.Алламбергеновтың «Дәрья тартылған жыллар» романында бир қатар гидронимлерди ушыратамыз.

Саға апеллятиви тек гидронимниң өзин ғана аңлатып қоймастан, усы апеллятив арқалы жасалған жаңа гидронимлерди де билдиреди. Саға бир нәрсениң басланыӯ дереги деген мәнини де билдиреди. Саға сөзи «сакия - дәрьяның басланған жери», - деген мәнисти аңлатады. [2.74].

К.Алламбергенов бул шығармасында төмендеги адам аты (антропоним) менен бирге келген *саға* апеллятивли гидронимди келтиреді. Мысалы, Соң мәлим болыуына қарағанда, суўдың қайтыуы дәрьяның «*Жумабай саға*» ның өринен Түркменстанға қарай жығып кеткенинен екен. [5.4]. Мысалда *саға* апеллятивли гидронимниң Жумабай деген адам аты менен байланыслы қойылғанлығын көремиз.

Шығарма тилинде апеллятивлерге итибар бергенимизде саға хәм шығанақ апеллятивлери менен келгенлериниң санаулы екенлигин, яғный өнимсизлигин көриуимизге болады. Әдетте, *шығанақ* лексемасы туўра номинативлик мәнисте адамның қол мүшесиниң бир бөлегиниң атамасы болып есапланады.

Мынаның қарай ғой, мына «*Есберген шығанақ*» қа дейинги дәрьяның еки бойының өзи тынып турған тарийх. [5.5].

Усындай заманға түсинбеушиликтиң себебинен мынау турған «*Есберген шығанақ*» та қанша адам қырылды дейсең! Ең үлкени Қайып, оннан кишилери Нурымбет, Байымбет, Қулымбет хәм Тәжибай деген қалашлар болған. [5.9].

Жазыушы бул шығармасында арқа районлардағы, солардан хәзирги Нөкис районында ерте ўақытларда жасаған кердерий халқын, Кердер қаласының аты хәм басқа да ески қалалардың, яғный ойконимлердин атын атап өтиӯ менен биргеликте усы қала халқы суўынан пайдаланған Кердер дәрьясы ҳаққында да пикирлерин тилге алып өтеди. Мысалы, Сен билмейсең, балам, мына «Хайуан қала» ның тусында ерте заманларда

Кердер деген мамлекет болган. Хо, анаў Шортанбайдың орнында болса Кердер дәрьясы ағып өткен. [5.5]. Хәтте, бабамыз Едиге де Токтамыс пенен аразласқанда, Едил-Жайық бойынан келип кеткен. Мына «Саркоп» қаланың тусына келген жерде Едиге бабамыздың баласы Нуратдин әкесин излеп киятырып, аттан түсип бир ақшам дем алған деседи. [5.5].

Бул мысалдан бир нәрсени аңлау мүмкин, яғный бүгинги күнде үлкен елат, тоғай атамасы деп түсинилип жүрген Шортанбай ерте ўақытларда дәрья атамасы да усы атама менен аталғанлығын көриўге болады. Дәрья апеллятивиниң мәнисин илимпазлар карақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлердиң қатарында қарап, 1) дәрья-үлкен дәрья, теңиз – белгили бир аңғар менен ағатуғын суў жолы; канал, арна, өзек [3.12] деген мәнисти аңлатады деп көрсетеди. Мысалларда Кердер дәрьясы, Шортанбай дәрьясы – үлкемиздеги ески дәрьялардың аты болса, ал Едил-Жайық дәрьясының аты ерте ўақытларда карақалпақлардың жайлаған жери Россиядағы Волга-Урал дәрьяларының бурынғы атамалары болып табылады.

Соның менен бирге, романның тилинде хәўиз апеллятиви менен келген гидроним атамалар да ушырасады. Мысалы, «Дәри қала», «Едигениң қаласы», «Сәтемирханның ҳаўызы», «Даңша кум», «Жаў шыққан кум» дегендей белли кумлар көп болған. Қыран таўдың үстинен жүрсең, бес-алты кумбызды көресең. [5.5].

Хәўиз әдетте, тәбийий түрде пайда болған суў объекти емес, ол адамлар тәрәпинен жерди қазылып, гейде үйиниң жанына жақын жерде нәше ушын ишине балық өсириў, ғаз, үйрек бағыў ушын ямаса тәбийий сулыўлық, дөгерегине тереклер, гүллер отырғызып, дем алыў ушын қазылып исленетуғын, тез-тез ағын суў, таза суў менен ишиндеги суўды өзгертип туратуғын орын. Хәўиз, дерлик Өзбекстанның барлық ўәлаятында, Тажикстанда, Иран топонимлери қурамында да ушырасады, деп көрсетеди белгили топонимист З.Дўсимов [2.73]. Шығарма тилинен, хәўиз суў объектиниң жасалма жол менен пайда етилиўи жақын жылларда пайда болып қоймаған, оның

тәркини узақ тарийхқа барып ушласады, деп исеним менен айта аламыз. Себеби, Қарақалпақстанның көпшилик жерлеринде хәўизлердиң усы сыяқлы ески атамалары сақланып қалған. Шығармадағы атап өтилген Сәтемирдиң хәўизи атамасы – патша, шах Темур аты менен байланыслы.

Жазыўшы К.Алламбергеновтың бул шығармасында *жағыс* - апеллятивли төмендеги гидронимлер де ушырасады. Мысалы, Бул қәдимнен қалған тарийх. Бул дәрьяның бойында нелер болып өтпеди дейсең! «Ақ терек *жағыс*» пенен «Қызыл *жағыс*» тың арасы жыс тоғай еди. Усы тусларда «Қызыл қала» деген қала болды. Оның «Қызыл үй», «Қызыл қала» деп аталыўлары жүдә ертеден патшаның тусынан басланған. [5.5].

Жағыс сөздиң мәниси қандай да суў объектиниң жағасы деген мәнисти аңлатады. «Жағыс - кеме, параход тоқтаў ушын үлкен объектлериндеги турақлы, қолайлы орын. Қарақалпақстанның бир қатар районларында жағыс апеллятиви менен келетуғын атамалар ушырасады. Мысалы, Ақжағыс (Мойнақ районы), Қәллижағыс (Кегейли районы), Хәкимжағыс (Кегейли районы)». [4.23].

Соның менен бирге, шығарма тилинде жиңишке деген атама менен үлкен топонимди *Жиңишке* тоғайының бар екенлигин де атап көрсетеди. Бүгинги күнде *Жиңишке* каналы хәзирги Қоңырат районы аймағынан ағып өтеди. Демек, бирдей номинативлик көринистеги атамалар хәр қыйлы топоним қурамында ушыраса береді. Ал, дәрьяның ар жағындағы *Жиңишкениң* ишинде *Байнияз уәрем* деп аталатуғын жер бар еди. Ол жерде Байнияз бақсы деген хош ҳаўаз бақсы үй тигип жасады. [5.6].

Шүңгил апеллятиви антропоним+шүңгил типинде ушырасады. Шығармада *Назар шүңгил* тек бир ғана мәнисти *шүңгил* гидронимин билдирип қоймастан, көлдиң шүңгил жери деген уғымды да аңлатады. Мысалы, *Назар бағман* ақлығым бир нәрсе үйренсин деди ме, пүткил бир аўыл-аймаққа жететуғын он гектар көлемниң бағын ақлығын қасынан бир ели қалдырмай жүрип, оның көз алдында кәмалға

келтирди. [5.11]. «Назар шүңгил» деген көли қыздың дөңгелек айналасындай жарқырап туратуғын еди. [5.12].

Шүңгил - бул суў объектиндеги ең терең, шуқыр жери. Ең дәслепп бул апеллатив көлдің шүңгил жери мәнисин аңлатып, соңын ала халық түсинигинде хәр түрли атамалардың, мысалы адам аты қосылып, белгили суў объекти атамасын аңлатыу хызметине өткен.

Шығармада, буннан басқа да *ой, өзек* апеллативли келген гидронимлер төмендеги мысалларда ушырасады.

Жүзлери алмас пышақтай жылтыраған дәу дүкшилер қойсын ба, күн-түни тынбай гүркиреп, *Шортанбайдың сағасындағы, «Батпақ көл»* диң қасындағы «*Шатырлы ой*», «*Аймурза өзек*», «*Ақ терек жағыс*» бойларындағы кең көлемли тораңғыл тоғайларын тып-тыйпыл етип бир жылға апармай-ақ «*Ақ терек жағыс*» пенен «*Есберген шығанақ*» аралығын сырдаңдай дала етип таслады. [5.15]. Булардың үйиниң иргесиндеги, «*Қызыл жағыс*» тың тоғайлары да ныпқырт болды. [5.16].

Шығарма тилинде *уйық* гидронимлик апеллативи де ушырасады. Бизиң үлкемиздиң тәбиятында батпақлық, балшықлық жерлер сийрек ушырасады. Ал, жазыушы *уйық* гидронимин аса шеберлик пенен пайдаланған. Бул бирликтің *уйық*, *уйықлық* деген вариантлары да халықтың аўызеки сөйлеу тилинде ушырасады. Бул суўдан гөре, суў объектиниң жанында үлкен батпақлықтың, *уйықтың* бар екенлигинен дерек береді. Мысалы, Соның салдарынан қала көшелерин шат-путалар басып *Сәтемир ханның ұауызы* менен зинданларын *уйық* басты. *Саркоп қала* менен *Дәри қала* болса пишензарлыққа айланып кетти. [5.16].

Жап апеллативи қарақалпақ тилинде ең өнимли ушырасатуғын гидронимлик апеллатив жапп болып есапланады. Романда Сейтек жапп гидроними төмендеги мысалда ушырасады. Мысалы, Группа ағзалары «*Сейтек жапп*» тың тусына жетип келгенде, жол бойында шашлары уўдар-дуўдар болып, көйлекшең зирдектей тоңып турған он бес-он алты жаслар шамасындағы қызға көзлери түсип, машинаны лаппа тоқтатты. [5.93].

Ал төмендеги мысалда Еркіндәрья арнасы менен бирге усы арна жанындағы тоғайдың атамасының да Еркін деп қысқарған формада аталыуын көремиз. Демек, хәр қандай суў объектиниң жанындағы жер, тоғай, далалық т.б орынлар гейде сол жақын болған суў объектиниң атамасы менен де аталады. Мысалы, Әжеппенбей кәйтсин: Жалғастың Асанды *Еркинниң тоғайында* жасырынып жүрген жеринен услапп қолына кисен салып, шала өкпеси шығып әкелген мийнети бир пул болды. [5.94]. Күнде зыр-зыр қатнапп турған *Еркиндәрьяға* жетийден азабы болған жоқ. [5.207].

ЖУЎМАҚ

Жуўмақлап айтқанда, К.Алламбергеновтың «Дәрья тартылған жыллар» романында арқа район аймағына тийисли суў объектлериниң атамаларын көппеп қолланылған, бул арқалы романда сөз етилген ўақыялар усы аймақларда болғанлығы көзге тасланады. Екиншиден, гидронимлердиң тарийхый ески атамалары да жазыушы тәрөпинен қайта жанландырылып, халық тилинде хәр қандай гидронимниң этимологиясын аңлаўда тийкарғы дерек болып хызмет етеди. Үшиншиден, қарақалпақ тилинде жергиликли аймақ халқының тилине тән гидронимлер, миллий әдебий тилге тән болған гидроним апеллативлердиң берилиуи – бул топардағы бирликлерди лингвистикалық хәр түрли аспектте еле де тереңирек изертлеу имканиятын көрсетеди.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Қурбанов М.Ономастика: изертлеу мәселелери. – Нөкис: «Билим», 2025.
2. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. –Тошкент: «Фан», 1985.
3. Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2017.
4. Мамбетова Г. Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2021.
5. К.Алламбергенов. «Дәрья тартылған жыллар» романы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.